

חצור (התל) וחצור (העיירה) שותפות והדרה בעיצוב הנוף הלאומי בעשור הראשון למדינה

רפאל גרינברג
ושמחה גואטה-בוקובה

חצור (התל) וחצור (העיירה): שותפות והדרה בעיצוב הנוף הלאומי בעשור הראשון למדינה

בשער המאמר:
פועלים מן העיירה
חצור, נסים אבו עזיז
(מימין) ו'שמעוני',
ממיינים חרסים
בסככה בתל חצור,
1955
(צילום: בנו רותנברג, אוסף
מיתר, האוסף הלאומי
לתצלומים על שם משפחת
פריצקר, הספרייה הלאומית)

חצור (התל) וחצור (העיירה)¹ כוננו זה את זה כמקומות ישראליים במהלך העשור הראשון לקיום המדינה. ללא נוכחות התל וזיהויו כעיר הכנענית ששרף יהושע, ואשר שוקמה על ידי המלך שלמה, לא הייתה העיירה מקבלת את שמה המקראי מידי ועדת השמות הממשלתית – שם שסימל והנציח את החציצה בינה לבין המושבה ראש פינה, שכנתה הקרובה. וללא זמינותם של מאות פועלי כפיים, ששכרם שולם על ידי משרד העבודה, לא הייתה יכולה לצאת אל הפועל חפירתו של יגאל ידין – הגדולה והחשובה שבחפירות הארכיאולוגיות הישראליות באותו עשור. אולם תוצאות הכינון ההרדי הזה לא היו סימטריות: חפירות חצור זכו למעמד מופתי כבית היוצר – 'וסט פוינט', בלשונו של ידין – של הארכיאולוגיה הישראלית וכמקום שחונך בו דור שלם של חוקרים אקדמאים ובעלי תפקידים בממסד הארכיאולוגי הישראלי;² ואילו העיירה חצור לא זכתה ולו לקורטוב של תהילה, וגורלה היה כגורלן של עיירות הפיתוח הפריפריאליות האחרות – מובלעת אתנית מוחלשת, מקום של חסכים חומריים ותרבותיים שעל מנת לטפס בסולם המעמדי-חברתי הישראלי יש לעוזבו. זאת ועוד, פועלי חצור לא קנו להם הון חברתי או תרבותי בזכות עבודתם בחפירה, והעיירה עצמה, למרות שמה, מעולם לא אימצה את זהותה של חצור המקראית ולא הפכה לסמל לכיבוש הארץ או ביצורה, אלא העדיפה מסורת מקומית-היסטורית אחרת – זו של חוני המעגל בפרט ושל קברי הצדיקים הגליליים בכלל – כביטוי להתקשרותה לנוף הלאומי.

במאמר זה נבקש לברר את פשר הפיצול במסלולם התרבותי-חברתי של הארכיאולוגים של תל חצור ושל תושבי העיר חצור. ננסה לכוון מחדש את החפירה כזירה שפעלו בה תושבי העיירה, ובפועלם העלו תרומה מכרעת למדע – תרומה שכמעט לא זכתה להכרה. כן ננסה להסביר כיצד

* אנו מודים לתושבי חצור שהתראיינו לצורך מחקרנו: עליזה בן-זקן, אלברט בן-זקן ז"ל, יצחק סיטבון, אסתר כהן-אלוף, נינה ברזילאי-אלוף, ישראל פרץ (הנכד), אליס מרדכי-אלוף, אביבה בל-אביטן, רבקה וקנין, פאני לוגסיגבאי, יפה טרס ומימי אסוס, וכן לחברי משלחת חצור עווה זבולון ודוד אוסישקין; לאורן שחר, אשר העמידה לרשותנו את תקציר הראיון עם טרודה דותן, וליפעת טהרני, אשר מסרה את דבריה של פרחיה בק. סוטה מעקבין' העמידה לעיוננו את הארכיון המנהלי של חצור. תודתנו גם לחגית (לנדסמן) בן-ארי, אליס מרדכי-אלוף וארכיון קיבוץ איילת השחר, שחלקו עימנו תצלומים הנמצאים ברשותם, ולקוראי המאמר מטעם מערכת 'קתדרה' על הערותיהם הענייניות. קיצורים בהערות: אר"ע – ארכיון רשות העתיקות, ירושלים.

1 במאמר זה תכונה העיירה חצור ולא חצור הגלילית, משום שהתואר גלילית נוסף רק בשנת 1968, לאחר התקופה הנדונה כאן.

2 מתוך כשבעים אנשי צוות וסטודנטים שעבדו בחצור עונה אחת או יותר, הפכו עשרים לחברי סגל בכיר באקדמיה – באוניברסיטה העברית (עשרה), באוניברסיטת תל אביב (שבעה) ובאוניברסיטת חיפה (שלושה) – חמישה שימשו אוצרים ב'מוזיאון ישראל' וב'מוזיאון הארץ', ארבעה מילאו תפקידים בכירים באגף העתיקות, ועוד כשבעה שימשו בתפקידים אוצרות, ספרנות ופיקוח ארכיאולוגי במוסדות שונים ברחבי הארץ.

נפל ההון התרבותי, הסמלי והמקצועי לידי רובד אחד בלבד של הפעילים באתר, ונעלה השערה בדבר ההקשר הרחב יותר של הארכיאולוגיה הישראלית, הפועלת על פי דפוס שנקבע בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים על ידי ארכיאולוגים מארצות המערב, ושבו האתר הארכיאולוגי והתושבים שבסביבתו אינם אלא משאב, שנהנים ממנו בעיקר מי שידועים כיצד לנצל. מחקרנו מצטרף למגמה המחקרית של התבוננות בתולדות הארכיאולוגיה מנקודת מבטם של החופרים-הפועלים, לרוב בני אוכלוסייה מוחלשת שקולה לא נשמע,³ אך ככונתנו להרחיב את המבט ולהציג גישה מורכבת יותר. גישה זו כוללת שימוש במקורות שנשמע מהם קול הפועלים – ולא רק קולם של אנשי המשלחת – ומשתקף בהם חלקם המשמעותי בחפירות. מתוך כך תוצג העיירה כמי שהייתה אומנם שותפה במעשה החפירה, אך במקביל כוננה את זהותה הלאומית על יסוד בחירה באתוס חלופי, שכוחו אינו נופל מזה של הארכיאולוגים חופרי חצור ושל המוסדות שייצגו.

העיירה חצור

תוצאות מלחמת העצמאות הביאו לשינוי דרמטי במערך היישובי בעמק החולה: העמק התרוקן כמעט לחלוטין מתושביו הערבים,⁴ וקרקעותיו חולקו ליישובים היהודיים במועצה האזורית הגליל העליון – בעיקר קיבוצים – שהיו ממוקמים בתוך העמק ובשוליו. השאיפה להפוך את העמק עתיד המים לאחד ממוקדי הייצור החקלאי של המדינה הצעירה – בין השאר באמצעות הגשמת התוכנית לייבוש ימת החולה וניצול אדמות הביצה – יצרה ציפייה לדרישה מוגברת ליידיים עובדות ביישובי האזור, וכחלק ממדיניות פיזור האוכלוסין הופנו אלפי עולים לשני הריכוזים הגדולים בעמק: קריית שמונה בצפונה וחצור בדרומו. המחשבה התכנונית הייתה להפוך את ריכוזי האוכלוסייה האלה למרכזים עירוניים שישירתו את הסביבה הכפרית חקלאית הוותיקה שבה הוקמו.⁵ בה בעת מילאו העיירות – וכן יישובי עולים חקלאיים שנוסדו בגליל ההרי – את הצורך בביצור אזורי הספר החדשים של המדינה.⁶

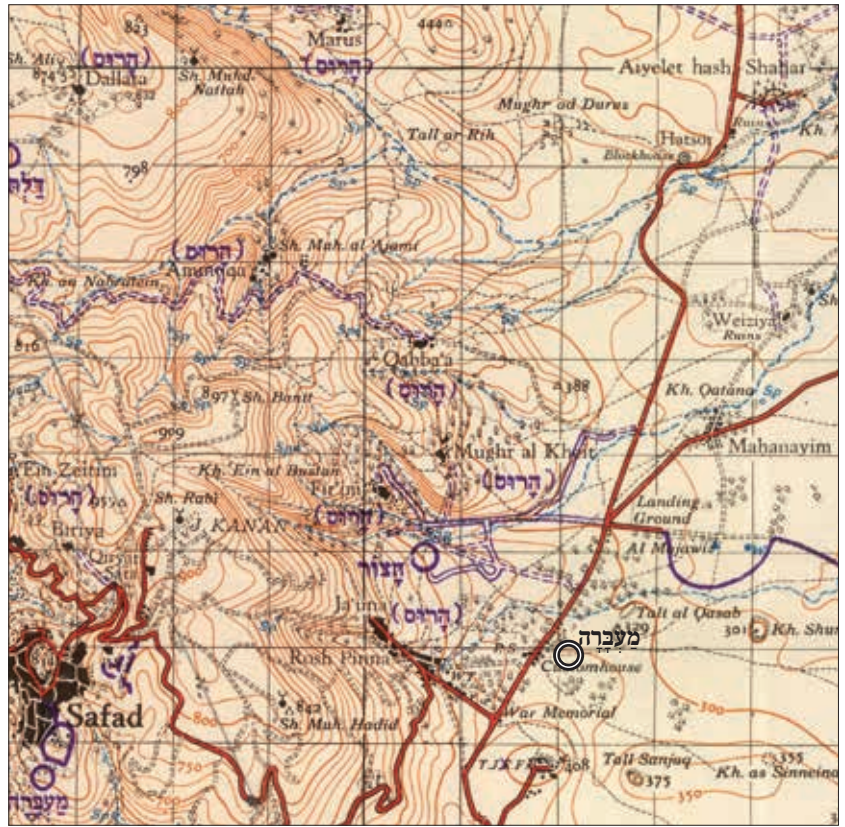
3 ראו לרוגמה: S. Quirke, *Hidden Hands: Egyptian Workforces in Petrie Excavation Archives, 1880–1924*, London 2010; A. Mickel, *Why Those Who Shovel Are Silent: A History of Local Archaeological Knowledge and Labor*, Louisville, CO 2021

4 למעט הכפר טובא זנגריה, הסמוך לראש פינה. על ההיסטוריה של אצבע הגליל לפני הקמת המדינה ראו: מ' עבאסי וא' גולדשטיין, 'גשר צר מעל ביצות החולה: כאמל חוסיין בצבת המאבק הלאומי בימי המנדט', ישראל, 24 (תשע"ז), עמ' 243–269.

5 'קרמון, עמק חולה הצפוני, ירושלים תשט"ז; ח' הלפרין, 'המבנה המוניציפאלי של ההתיישבות העובדת', הרבעון לכלכלה, 35 (תשכ"ב), עמ' 273–289; א' גולדשטיין, 'הקיבוץ והמעברה: המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקריית שמונה', ד' הכהן וא' שפירא (עורכות), איש הנגב: ספר זאב חצור, תל אביב 2017, עמ' 274–314.

6 א' קמפ, 'הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל', י' שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית, ירושלים ותל אביב תשס"ג, עמ' 52–83; א' שחר וא' נצן-שיפטן, 'עולם מעגלי, עולם ישר זוויתי: בין תל חצור לקבר חוני המעגל', זהויות, 5 (תשע"ד), עמ' 99–130, וראו הפניות נוספות שם.

מעברת ראש פינה, אשר מפונייה הועברו לימים לעיריה חצור, הוקמה בשלהי 1950 בסמוך לבית המכס שבצומת ראש פינה, בשטח השיפוט של המושבה הוותיקה, ואף נוהלה על ידה (איור 1).⁷ בשלבי התכנון המוקדמים הסכימה מועצת ראש פינה לתוכניות אגף התכנון לשמש כמרכז עירוני משותף לדרום עמק החולה, יחד עם העיריה שעתידיה הייתה לקום לאחר פינוי המעברה, ובינואר 1951 הביעה מועצת היישוב את רצונה זה במכתב למשרד ראש הממשלה, מתוך שאיפה לפרוץ את גבולות 'המושבה הקטנה והנחשלת' ולהפוך 'לראש פינה רבתי'. אולם כעבור שלוש שנים

התנערה ראש פינה מהמחויבות לניהול המעברה וביקשה 'להשתדל לחסל [אותה] סופית'.⁸ תושבי המעברה היו רובם יוצאי ארצות המזרח וצפון אפריקה, ומיעוטם ממזרח אירופה – ואלה היו מן הראשונים לעזוב אותה. רוב האוכלוסייה המזרחית הייתה דתית או מסורתית; הרב עזיזי דיעי מג'רבה שימש כרב המעברה וכאחד ממנהיגי הבולטים של הקהילה גם לאחר ייסוד העיריה, כאשר מרבית תושבי המעברה עברו אליה.⁹ בין המעברה למושבה שררו התבדלות פזיזת וניכור חברתי-תרבותי, ואלה באו לידי ביטוי כמעט בכל התחומים – דת, חינוך, מסחר ותרבות. המבוגרים התפללו

איור 1: מפה
1:100,000 משנת
1953, שניתן לראות
בה את מיקום
המעברה ממזרח
לראש פינה, שלבים
שונים במיקום
העיר מזרם
לתל חצור וכפרים
עריבים נטושים
(אגף המדידות, משרד
השיכון)

- 7 בשנת 1949 הוקם מחנה אוהלים סמוך לצומת ראש פינה על כביש מטולה-טבריה; תחילה שוכנו בו שישים וארבע משפחות מעולי תימן, ואחר כך – עולים ממצרים, טורקיה, פרס, רוסיה, פולין, רומניה, מרוקו, תוניסיה, לוב, אלג'יריה ועיראק. בהתחלה היה מחנה האוהלים באחריות הסוכנות היהודית, ונוהל בפועל על ידי המועצה האזורית הגליל העליון, שהייתה גוף דומיננטי בגליל. בשלהי 1950 הוקמה המעברה שהחליפה את מחנה האוהלים, והאחריות למעברה הוטלה על משרד הפנים, והוא העביר את ניהול המעברה למועצה המקומית ראש פינה.
- 8 מועצת ראש פינה אל אגף התכנון, מדור גליל, סעיפים ה, ז, 8 בינואר 1951, ארכיון המדינה, ירושלים, ג-2704/11. על השינויים ביחסה של ראש פינה למעברה ולעיריה ראו: ש' גואטה-בוקובזה, 'יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953', צ' גרוסמרק ואחרים (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל: ספר שלישי, תל חי 2018, עמ' 238-256.
- 9 על דמותו של הרב דיעי ראו: ש' גואטה-בוקובזה, 'המנהיגות המתוכנת של הרב עזיזי דיעי בחצור 1951-1965', עינים, 35 (2021), עמ' 61-87.

איור 2: הודעת
ועדת השמות בדבר
הענקת השם חצור
לעיר המתוכננת,
מאת אריה שרון,
ראש אגף התכנון,
אל הממונה על
מחוז גליל טבריה,
20 באפריל 1952
(ארכיון המדינה)

בבתי כנסת שונים, הנשים טבלו במקוואות שונים, הילדים למדו בבתי ספר ובגנים שונים, והיו למעברה ולמושבה מרכזי קניות נפרדים.

בסוף 1952 החלו לעבור תושבים מהמעברה לשיכונים הראשונים של העיירה חצור, אשר קיבלה את שמה מן התל המקראי הסמוך לה (איור 2), ובמרס 1953 הועברה רוב אוכלוסיית המעברה לחצור על פי דרישת מועצת ראש פינה – אף שטרם הוקמו בעיירה תשתיות מוסדיות בסיסיות: צרכנייה, מרפאה, לשכת עבודה ועוד. עד שנת 1955, מועד התחלת החפירות הגדולות בתל חצור, כללה העיירה מרכז מסחרי קטן וכמה מוסדות ציבור, אשר סיפקו מקומות עבודה למעטים מתושביה. כדי להשלים את החסר הופנו רבים מתושבי העיירה לעבודות יזומות, שכונו עבודות דחק.¹⁰

עבודות דחק היו תחליף לתשלום דמי אבטלה בעשורים הראשונים לקיום המדינה, ובהתאם לכינון אפשרו למי שעבדו בהן פרנסה דחוקה וזמנית בלבד. משך העבודה היזומה היה מוגבל, ולא היה בה כל אופק להתמקצעות או קידום. השכר הזעום ששולם קבע את מעמדן של עיירות הפיתוח דוגמת חצור כמקומות של מחסור. על פי אברהם דורון ראו ראשי המדינה בעבודה כשלעצמה ובהנחלת הרגלי עבודה לעולים החדשים כורח חינוכי-מוסרי, בפרט כאשר היה מדובר בעולים ממדינות האסלאם, אשר לתפיסת ההנהגה מעולם לא עסקו בעבודה יצרנית.¹¹ שר העבודה מרדכי נמיר הצהיר כי 'הרוב המכריע של מחוסרי עבודה אצלנו הם עולים חדשים, שעצם הבעיה של הכנסתם למעגל העבודה ולמושגי עבודה ולהרגל טכני של מלאכת כפיים היא המהפכה הגדולה ביותר של חברתנו ומהפכה אינדיבידואלית עמוקה ביותר בליבו, בנפשו ובגופו של כל עולה'. נמיר התנגד להענקת דמי אבטלה לאותם עולים, 'אשר רובם לא עבדו מעולם, ואשר צריכים לעבור כאן את הכיתה הראשונה של בית ספר לעבודה'.¹² בשל ההתנגדות העקרונית של הממשלה לדמי אבטלה, פעלו ראשיה לספק עבודה יזומה בכל מקום שבו לא היה היצע טבעי של מקורות פרנסה. אלא שהעבודה לא סופקה לכל דורש, אלא ניתנה במשורה על פי מפתחות שונים, וכך נותרו הפועלים שהועסקו בה תלויים בפקידי משרד העבודה.¹³

10 א"י, 'חצור הגלילית קולטת עולים', הארץ, 11 ביוני 1956, עמ' 5; ה' לנרסמן אל ר' נאמן, 21 בספטמבר 1958, ארכיון המדינה, ירושלים, ג-2635/11; סופרנו בגליל, 'מחצית המפרנסים בחצור עובדים בעבודות יזומות', למרחב, 20 בינואר 1964, עמ' 5. על עבודות הדחק ראו: ש' מריומה-מרום, 'מאפייני מדיניות הרווחה בישראל בשנות החמישים והשישים והתהוות שכבות המצוקה המזרחיות', תיאוריה וביקורת, 36 (אביב 2010), עמ' 113-136.
11 א' דורון, 'תנועת העבודה ומדיניות הרווחה בישראל', ביטחון סוציאלי, 74 (אלול תשס"ז), עמ' 71-93.
12 שם, עמ' 78.
13 שם, עמ' 85.

החפירות של ידין כמפעל לאומי ותפקידם של הפועלים במערכה

החפירות של ידין בחצור היו מפעל לאומי מכמה בחינות. מבחינתו של הרמטכ"ל לשעבר, שזה עתה חזר משהייה ממושכת באנגליה, שבה כתב את עבודת הדוקטור שלו, אמורה הייתה החפירה לשמש הצהרת עצמאות לארכיאולוגיה הישראלית – חפירה בקנה מידה שאינו נופל מהחפירות הנרחבות ביותר של משלחות אמריקניות ובריטיות בפלשתינה המנדטורית – וסדנה מעשית לאישוש התיאורים המקראיים של כיבוש הארץ והקמת ממלכות דוד ושלמה.¹⁴ ראש הממשלה דוד בן-גוריון ראה בחפירות חלק מתהליך מימוש הזכות ההיסטורית של העם בארצו. אומנם, כפי שתיארה אניטה שפירא, לפני קום המדינה מיעט בן-גוריון להתייחס ביומניו ובנאומיו אל העבר בכלל ואל התנ"ך בפרט, אולם עם הקמתה הבין שדרוש מיתוס מאחד כדי להרכיב את חלקי העם הנפרדים ובמיוחד את מאות אלפי העולים, לכדי ישות לאומית אחת. המוסד שיועד לחשל את רוח העם היה צה"ל,¹⁵ וידיעת הארץ, השפה והתנ"ך היו מרכזיים למפעל הצה"ל. לדברי שפירא:

העניין האמיתי [של בן-גוריון] בתנ"ך היה בסוגיות קונקרטיות [...] כך, כבר ב-1949 יצא בזכות הארכיאולוגיה היהודית [ש]כל כיבושיה מעכשוויים את עברנו ומממשים את רציפותנו ההיסטורית בארץ. הוא גילה עניין רב בחפירות הארכיאולוגיות, החושפות את התרבות החומרית ואת התרבות השלטונית בארץ [...] חיבה יתירה הייתה שמורה לו ליהושע בן נון ולתהליך ההתנחלות בארץ. את יהושע תיאר כאבי האומה באמת, יותר ממש.¹⁶

חצור, העיר שהייתה ראש לכל ממלכות כנען, ואשר הכנעתה הייתה מרכזית לכיבוש הארץ כולה בידי יהושע, הייתה הפרי הארכיאולוגי המובחר; המקום שבו עתידות היו דמויותיהם של יהושע ושלמה המלך לקרום עור וגידים תחת שרביטו של רב אלוף ידין. וידין אכן לא הכזיב: בחפירות חצור אין התנ"ך משמש רק מעין מקור השראה ומנחה, אלא משמש גם כמורה-דרך וספר עזר מדויק

14 הפרטים הביוגרפיים על ידין מבוססים בעיקר על N.A. Silberman, *A Prophet from Amongst You: The Life of Yigael Yadin*, Reading, MA 1993. על הארכיאולוגיה המקראית בישראל בהובלתו של ידין ראו: ש' גבע, 'פה בארץ חמדת אבות: הארכיאולוגיה הישראלית המקראית בראשית דרכה', זמנים, 42 (קיץ 1992), עמ' 92-102; הנ"ל, 'חרסים בשירות המיתוסים', פנים, 11 (1999), עמ' 128-133; ועוד על מניעיו ודרכי פעולתו של ידין ראו: ח' וייס, "'לפתע הוקם גשר אל מעבר לאלפיים שנה": מארכיאולוגיה מחולנת לארכיאולוגיה דתית: המקרה של ברכוסבה, יגאל ידין ושלמה גורן', תיאוריה וביקורת, 46 (קיץ 2016), עמ' 143-167; N. Ben-Yehuda, *Sacrificing Truth: Archaeology and the Myth of Masada*, New York 2002. על יחסי ארכיאולוגיה ולאום ראו: ר' גרינברג, 'משרתים נאמנים: על יחסי ארכיאולוגיה ומסד בישראל', מ' פייגה וצ' שילוני (עורכים), קידום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, קריית שדה בוקר תשס"ח, עמ' 105-119; ר' גרינברג וי' חמילקס, ארכיאולוגיה, אומה וגזע: התמודדות עם העבר ודה-קולוניזציה של העתיד בישראל וביוון, בני ברק תשפ"ד. על רבדים חברתיים שונים, כולל יחסי ארכיאולוגים עם עיירות פיתוח, ראו: מ' פייגה, 'ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיירות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 441-459; הנ"ל, 'הארכיאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה', פייגה ושילוני (שם), עמ' 65-77; ח' כץ, 'הארכאולוגיה שמעל והארכאולוגיה שמתחת: יחס החברה הציונית-דתית לארכאולוגיה, 1948-1967', קתדרה, 160 (תמוז תשע"ו), עמ' 105-122.

15 א' שפירא, יהודים חרשים יהודים ישנים, תל אביב תשנ"ז, עמ' 227.

16 שם, עמ' 234. בנאום בחירות שנשא בעיירה חצור בשנת 1959 אמר בן-גוריון: 'יהושע [...] קפץ הנה, והיתה כאן מלחמה גדולה לו עם הממלכה הכי חזקה בצפון שכראשה עמד מלך חצור והוא הכניע אותה. ובחפירות שעשה יגאל ידין מצא עקבות של המלחמה ההיא והוכחות שיהושע שרף את חצור הכנענית' (16 בספטמבר 1959, מאמרים ונאומים, ארכיון בן-גוריון, מדרשת בן-גוריון, 86217).

ביותר, אשר הפרטים הנזכרים בו התאמתו לחלוטין על-ידי התגליות האחרונות, הודיע ידן במהלך חפירותיו;¹⁷ וכן קבע: 'לעולם לא יוכל עוד איזושהו חוקר התנ"ך להכחיש את אמיתות הסיפור התנ"כי לפיו כבש יהושע את חצור'.¹⁸

לפני מפעל החפירות בחצור היו החפירות הארכיאולוגיות הישראליות מצומצמות בהיקפן. מרביתן נערכו כחפירות בדיקה והצלה בשל לחצי פיתוח, וכללו צוות של ארכיאולוגים ספורים, סטודנטים מהאוניברסיטה העברית, חובבי ארכיאולוגיה מיישובים סמוכים למקום החפירה וקבוצות קטנות של פועלים, לרוב עד חמישה עשר במספר. חפירות אלה נעזרו ברשת נאמני העתיקות – ארכיאולוגים חובבים אשר גויסו על ידי אגף העתיקות כדי לשמש סוכני ידע ארכיאולוגי בקרב הציבור בארץ ומודיעין על פגיעה בעתיקות ברחבי הארץ.¹⁹ החפירה בחצור תוכננה בקנה מידה גדול בהרבה, כדי שתדמה לחפירות תור הזהב הארכיאולוגי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם ואף תאפיל עליהן. באותן חפירות, שנהלו על ידי צוותי ארכיאולוגים זרים שנשלחו מהמטרופולין הקולוניאלי, הועסקו קבוצות של עשרות ואף מאות פועלים ופועלות, בני הכפרים הערביים הסמוכים לאתרי החפירה; אלה אורגנו בקבוצות עבודה, והן נוהלו על ידי ראויים בעלי ניסיון בחפירות, שהובאו לעיתים קרובות ממצרים, לאחר שהועסקו שם בחפירות הרבות של משלחות זרות.²⁰ תל עתיקות בסדר הגודל של חצור חייב חפירה בקנה מידה דומה, והדגם של החפירה הקולוניאלית שימש לה השראה, בהתאמות הנדרשות עקב השינויים הדמוגרפיים וזהות הנפשות הפועלות.

ידן, שמעולם לא ניהל קודם לכן חפירה ארכיאולוגית, כל שכן בקנה מידה כזה, נעזר ברשת הקשרים האישיים, הפוליטיים, הצבאיים, והאקדמיים שהצליח לטוות בתפקידיו הציבוריים ומתוקף השתייכותו לעילית האקדמית הירושלמית. אלה הפכו את החפירות למפעל שבו שותפים רבים – צה"ל, מפעלי תעשייה, רכבת ישראל, ג'יימס רוטשילד ותורמים נוספים.²¹ אולם התרומה הגדולה ביותר לחפירות הייתה של משרד העבודה: מימון שכרם של 100–250 פועלים ופועלות ושל כמה סטודנטים וסטודנטיות במשך ארבע עונות חפירה ארוכות, שנמשכו במצטבר כשנים עשר חודשי עבודה.

17 'גילויים מרעשיים בכינוס הארצי לידעת הארץ', על המשמר, 15 באוקטובר 1957, עמ' 4.

18 'ידן': "חפירות חצור אישרו מאורעות הנמסרים בתנ"ך", קול העם, 19 בפברואר 1958, עמ' 3.

19 על היקפן הצנוע של החפירות בארץ לפני החפירה בחצור ראו: R. Kletter, *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, London 2006, p. 303. על נאמני עתיקות ראו: The (נאמני עתיקות): idem, 'The Friends of Antiquities (in Heb.)', *Journal of Hebrew Scriptures*, 8 (2008), Article 2 (<https://jhsonline.org/index.php/jhs/article/view/6200/5234>). נאמני העתיקות גויסו מקרב ההתיישבות הוותיקה, רובם בקיבוצים ובמושבים ומיעוטם בערים. מיזם זה, שהגיע בשיאו לכ-180 נאמנים רשומים, לא הורחב לעיירות החדשות.

Badé Museum of Biblical Archaeology, 'Unsilencing the Archive: The Laborers of the Tell en-Nasbeh Excavations, 1926–1935' (<https://storymaps.arcgis.com/collections/dc601d4d131145f8f828196860b8a44?item=1>)

21 בעונה הראשונה, על פי הדיווח ב'דבר', סייעו לחפירה 'מקורות', משרד העבודה, הסוכנות היהודית, מנהל הרכבות, צה"ל ו'סולל בונה'. ראו: 'י' עשני, 'ארכיאולוגים מסתערים על חצור ההיסטורית', דבר, 31 באוגוסט 1955, עמ' 4. וכך היה גם בעונה השנייה. ראו: 'עונה פוריה בחפירות חצור', הצופה, 28 באוקטובר 1956, עמ' 3. גורמים נוספים שסייעו בחפירות על פי הצורך מוזכרים בהתכתבות הענפה הכלולה בתיקים המנהליים. ראו בהערה הבאה.

על המשמעות הכספית של החפירות אפשר לעמוד מתוך תיעודן המנהלי.²² בראשית שנת 1955, עוד לפני שהחלה החפירה, ביקש ידין מיוחנן פלץ, מנהל 'מפעלי ים המלח', סיוע בהכנת אומדן תקציבי לעונת חפירות. באומדן, הכולל התייחסות לציוד מכני, כלי עבודה, תחבורה ועוד, צוין במפורש כי 'כח העבודה [הוא] ה־item היקר ביותר'²³ – ואכן כך היה. לדוגמה בשנת 1957 היה התקציב הכולל של החפירה, ללא פועלים, 67,900 ל"י, ובכלל זה 15,000 ל"י שהועברו ממשרד העבודה כשכר לסטודנטים (איור 3). באותה עונה הועסקו, על פי פרסומים בעיתונות, 220 פועלים, והעונה נמשכה כשלושה חודשים. על פי עלות של 6 ל"י ליום (בהערכה, לפי מסמכי החפירה ובהשוואה לנתונים רשמיים על שכר עבודה בשנים אלה), הייתה העלות היומית

הצעת תקציב לחפירות חצור לעונת 1957		
צירוף זרימות	כלי עבודה, מכשירים, חלקי חילוף	1500 ל"י
סירותים	דמי הובלה, דואר, תיקונים	2000
חפירות	ציוד מתכלה, מימיקלים, שרבי כתיבה	1000
תחבורה	דלק, טיפול בדרכי, רטיונות	4500
הסעת פועלים	"אגד"	4000
סכר פועלים	סעות כוספות, סבלות	500
כלכלה	כ-10 איש ל-100 יום לפי 6.75 ל"י ליום	27000
מסכרת לסגל	כ-40 איש ל-3 חודשים לפי מסכורת מסוימת של 220 ל"י לחודש	26400
סונות	אס"ל, תאורה וכו'	1000
		<u>67900 ל"י</u>
הכנסות מכסר הסטודנטים	לפי 25 איש ל-100 יום לפי 6 ל"י ליום	15000
הכנסות מכסר	לפי 200 ימים סכר לפי 5 ל"י ליום	1000
		<u>51900 ל"י</u>

34.4.5

איור 3: תקציב עונת חפירות 1957 (ארכיון מנהלי, חצור)

של הפועלים כ-1,300 ל"י, והעלות לעונה שלמה של שלושה חודשים, כ-70 ימי עבודה בפועל, הגיעה ל-91,000 ל"י לפחות, וכאמור גם סכום זה הגיע ממשרד העבודה. משמע שההעברות ממשרד העבודה היו כשני שלישים מכלל תקציב החפירה.

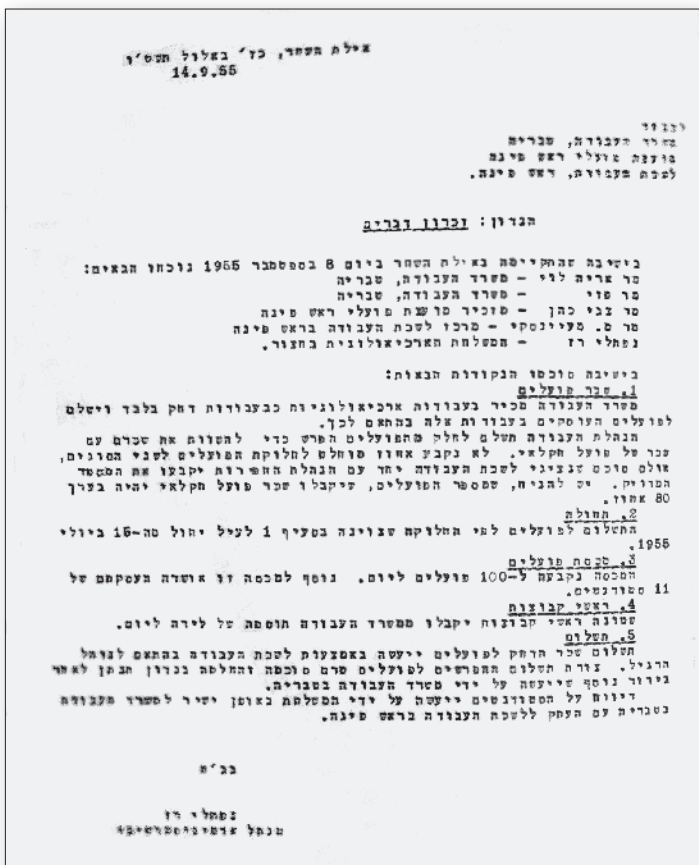
ההסתמכות בחפירות חצור על העסקת עובדי דחק לא הייתה יוצאת דופן בארכיאולוגיה בשנות החמישים. על פי מחקרו של רז קלטר היו אף חפירות שהוצאו לפועל רק כדי להעסיק פועלים, והפועלים הממומנים על ידי המדינה היו עמוד השדרה של הארכיאולוגיה הישראלית בעשור זה.²⁴ חבר בכיר במשלחת חצור, יוחנן אהרוני, כתב כי 'חפירות רבות, ביניהן [...] חפירות חצור [...] לא בוצעו הודות לתקציבים הרבים שעמדו לרשותן, אלא הודות לעבודות התעסוקה ההכרחיות (במילים אחרות: עבודות דחק), שאחד הנהגים מהן היה המחקר הארכיאולוגי'.²⁵ מעניין להיווכח שחפירות

22 אר"ע, תיקים (1) C-37/1958, (2) C-35/1958, (8) C-28/1955, (7) C-28/1955, (2) C-28/1955. התיעוד הועבר לאחרונה מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית אל ארכיון רשות העתיקות.

23 פלץ אל ידין, 22 בפברואר 1955, אר"ע, (2) C-28/1955.

24 קלטר, רק עבר (לעיל, הערה 19), עמ' 139–146.

25 י' אהרוני, 'עשר שנים של ארכיאולוגיה ישראלית', למרחב, 22 באפריל 1958, עמ' 38. הד לדברים אלה נשמע כעבור חמישים שנה בריאיון עם אמנון בן-תור: 'הברכה הכי טובה שקרתה לארכיאולוגיה. אתה יודע מה זה היום להשיג פועל? [...] זה המון כסף, אי אפשר לעמוד בזה. אז היו המון עולים [...] בעיקר מצפון אפריקה, ולא היתה עבודה לאף אחד ואז לא היו כמו היום שהיית מקבל דמי אבטלה ויושב בבית [...] היינו מקבלים מאות אנשים. מאות' (ריאיון עם א' בן-תור, 9 במרס 2009, י"ג גולדן, 'ארכיאולוגיה, לאומיות ומה שביניהן: חפירות חצור בין השנים 1955–1958', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"א, עמ' 67).

ארכיאולוגיות נכללו בעבודות התשתית הלאומית, בצד עבודות ייעור וסלילת דרכים. אולי לכן ראו הארכיאולוגים את תמיכת המדינה בחפירות כמובנת מאליה, ואולי אף ראו בחפירות תרומה שלהם עצמם לקליטת העלייה. בשל מעמדן של חפירות תל חצור כספינת הדגל של הארכיאולוגיה הישראלית היו להנחה המובלעת שתורמת המדינה מובנת מאליה, ושתרומתם של הפועלים עצמם אינה מחייבת התייחסות, השלכות מתמשכות בתוך הדיסציפלינה ועל עתיד יחסיה עם החברה הסובבת אותה. ההמשכיות של דגם העבודה המנדטורי באה לידי ביטוי בחפירות חצור לא רק בסכמה הכללית של צוות מקצועי מצומצם המפעיל חבורה גדולה של פועלי כפיים. בהסכמי ההעסקה שחתמה המשלחת עם משרד העבודה ניכרת שאיפה להשיג מרחב תמרון – גם אם מוגבל – בשכר העבודה ששולם לפועלים (איור 4).²⁶ אפשר היה לשלם לחלק ניכר מן הפועלים (אך לא

לכולם) תוספת של 0.66 ל"י ליום כדי להשוות את שכרם לשכר עבודה חקלאית, ואף להגדיר חלק מהם אחראים או ראשי קבוצות ולהעניק להם שכר עודף – וכך ליצור מעמד מתווך בין המשלחת האקדמית לבין הקבוצה הגדולה של הפועלים הפשוטים. התיעוד המנהלי שבידינו על משלחת החפירות חושף מגע מועט, ברמה המנהלית, בין אנשי המשלחת לפועלים. קיימת התכתבות בעיקר בין מזכירת המכון לארכיאולוגיה והמוציאה והמביאה הראשית של ידין, אביבה רוזן, לבין יצחק אלוף. אלוף אומנם הוגדר במסמכי האוניברסיטה שומר, אך בפועל שימש לכל אורך השנה – ולא רק בעונת החפירות – כאיש קשר לגופים מסייעים שונים, כמנהלן, כמתווך וכאיש חיץ בין המשלחת האקדמית לבין הרשויות המקומיות והפועלים עצמם. מצד הארכיאולוגים שימשה רוזן בתפקיד דומה.²⁷

26 נ' רז אל משרד העבודה, 22 באוגוסט ו-14 בספטמבר 1955, אר"ע, (8) C-28/1955.

27 על קשרי רוזן והפועלים אפשר ללמוד מעדותה של אביבה בל, שסיפרה כי אימה, סוליקה אביטן, קראה לה על שמה של רוזן מפני שזו דאגה לשלומה בעת הריגונה (שיחה עם אביבה בל, 3 במאי 2022). גם רוזן עצמה העידה על קשר מיוחד לפועלות בחפירה. ראו: גולדן (לעיל, הערה 25), עמ' 68.

איור 4: זיכרון דברים בעניין שכר העבודה לפועלים בחפירה הארכיאולוגית בחצור (ארכיון מנהלי, חצור)

רשימות אחדות של אחראים או של מקבלי תוספות שכר מעידות על רובד דק של פועלים ששכרם היה גבוה מעט משכר הפועלים האחרים. אותם פועלים-אחראים – רובם בני חצור שעלו במסגרת 'עליית הנוער', מתמערבים על פי הגדרתו של ירון צור²⁸ – היו בעלי תפקידים במועצת הפועלים מטעם מפא"י, שניהלה בפועל את היישוב. הם קיבלו זכויות נוספות, כגון האפשרות להעסיק את נשותיהם בחפירות. נוסף על כך פועלים שהשכילו לחשוף ממצאים יוצאי דופן מבלי לפגוע בהם זכו לפרס – בקבוק יין. שיטות אלו של הבדלה מעמדית בקרב קבוצת הפועלים והענקת פרסי ייעול למקצתם, תוך חציצה בין ההנהלה המדעית לתפעול היום-יומי של הפועלים, היו מקובלות בפרקטיקה הארכיאולוגית המנדטורית.²⁹ מורטימר וילר, מבכירי הארכיאולוגים הבריטים באמצע המאה העשרים, אשר שימש עבור ידן מופת לחיקוי,³⁰ כתב במדריך מפורט למנהלי חפירות אשר פורסם בשנת 1954: 'מאנגליה ועד הודו, מרכיבי היסוד של שליטה בכוח העבודה, או בלשון צבאית, של ניהול הכוח, דומים במידה רבה', ופירט לאורך כחמישה עמודים את עיקרי המשמעת והמנהיגות הראויים לצבא פועלי החפירה.³¹ ואילו ויליאם פוקסוול אולברייט, שהיה מיודד עם משפחתו של ידן עוד משנות העשרים, כתב בספר המבוא הפופולרי שלו לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, אשר יצא לאור בשנת 1949:

פועלים מקומיים מצויים לרוב בשפע ועלותם נמוכה [...] חשוב ביותר להעסיק ראשי קבוצות מקומיים [...] אין דבר חשוב יותר מיושר לב והגינות (הדורשת נדיבות) ביחס לפועלים ערבים, המגיבים מהר יותר על גישה קפדנית וטובת לב מאשר פועלים בחלקים אחרים של העולם. הניסיון מורה כי כדאי לתגמל פועלים באופן שיטתי על גילוי ממצאים או שמירה על שלמות כלי חרס, תוך הענשתם על הפרת כללים או חוסר תשומת לב בחשיפת כלי חרס.³²

מחקרים מן השנים האחרונות מראים שגם ביחסים קולוניאליים התפתחו יחסי ידידות ותלות בין החופרים המערביים לחלק מבני המקום, שכן החופרים לא יכלו לנווט את דרכם בסבך היחסים המקומיים ללא עזרה – ולעיתים קרובות ללא הידע המקומי – של בני המקום. בחצור היה המצב אחר, שכן עיקר הידע והקשרים היו בידי החופרים העירוניים-הוותיקים, בעוד הפועלים העולים ממדינות ערב הובאו למקום זה מקרוב, ולא יכלו להציע כמעט דבר מלבד את עצמם. עמדת חולשה כפולה זו יצרה חוסר סימטריה חריף בין קבוצת החוקרים לקבוצת הפועלים.³³

28 י' צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943–1954, תל אביב תשס"ב, עמ' 252.

29 דיווח על צורת ההעסקה הראויה של פועלים בחפירות והנחיות מפורטות בעניין זה כבר בחפירות האירופיות הראשונות בארץ ראו: C. Warren, 'Excavations of Jerusalem', C.W. Wilson & C. Warren, *The Recovery of Jerusalem: A Narrative of Exploration and Discovery in the City and the Holy Land*, New York 1871, pp. 26–260; W.M.F. Petrie, *Methods and Aims in Archaeology*, London 1904.

30 סילברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 206–208.

31 M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Oxford 1954, pp. 148–152.

32 W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Hammondsorth 1949, pp. 18–19.

33 על יחסים א-סימטריים בין ארכיאולוגים לתושבי עיירות הפיתוח בהקשר אחר כתב פיגה: 'הכנסים ושל החברה לחקירת א"י ועתיקותיה' הציגו בצורה מוחשית את ההבדלים בידע, במשאבים החומריים ובניירות שבין האליטה המבוססת לבין התושבים העולים, שהיו במעמד סוציו-כלכלי נמוך יותר [...] בעצם התעניינותם במתרחש בפרפריה, וביכולתם התחבורתית והפיננסית [...] הפגינו המבקרים שהם ישראלים מבוססים המחזורים לארץ בכללה. תושבי

הפועלים מחצור בעיני חברי המשלחת

על תלותם של חופרי חצור האקדמאים בכוח העבודה של התושבים והתושבות בעיירה חצור ועל מודעותם לתלות זו נכתב במפורש כבר במאמרי עיתונות בני הזמן. אלא שלמודעות זו – ולשותפות לכאורה במפעל לאומי קולקטיבי – אין ביטוי במסמכי החפירה שבידינו או בתיעודה בעיתונות ובספרות המקצועית. אחת הסיבות המרכזיות לנתק זה הייתה ההפרדה הפיזית בין הפועלים, אשר הוסעו מדי יום מן השיכונים והמעברות אל התל ובחזרה, לבין המשלחת המקצועית, ששהתה במשך כל עונת החפירה במחנה שהוקם בקיבוץ איילת השחר – פרט לכמה סטודנטים אשר שוכנו בחצור, במימון משרד העבודה. להווי המחנה – שהצטרפו אליו אנשי הקיבוץ ומתנדבים מיישובים בסביבה ואף ממקומות מרוחקים יותר – ולעבודה המקצועית שנעשתה בו היה תפקיד מרכזי בעיצוב המקצועי ובחברות של אנשי המשלחת, במנותק מהפועלים בשכר.

הנתק בין חברי המשלחת לפועלים בא לידי ביטוי ברבדים רבים – בפרסומים, בתיעוד הצילומי, בארכיון ובעדויות מאוחרות. שמות הפועלים – ובהם פועלים מנוסים אשר התמידו בעבודה כל עונות החפירה ורכשו מיומנויות בשדה ובטיפול ראשוני בממצאים – נעדרים מפרסומי המשלחת. בתיעוד המנהלי פועלי חצור כמעט אינם נזכרים, פרט לרשימות חלקיות ביותר של מקבלי תשלום על שעות נוספות. גם לא מצאנו כמעט שום מכתב שלהם או ייצוג אחר של קולותיהם. ומנגד יש עשרות מכתבים של בני היישוב הוותיק, בעיקר מיישובי האזור אך גם עירוניים, שביקשו להצטרף לחפירה כחברי צוות בתשלום או כמתנדבים.

אף כאשר נכללו בפרסומי המשלחת ובתיעוד עיתונאי תצלומים של פועלים ופועלות – כדוגמת סדרת התצלומים שצילם פריץ כהן בשירות לשכת העיתונות הממשלתית לרגל ביקורו של בן-גוריון באתר בשנת 1956 (לדוגמה איורים 11, 12) – כונו המצולמים בכינויים גנריים דוגמת 'עולה חדש' או 'נערה מצפון אפריקה'. גם בספרו הפופולרי של חופר תל חצור בימינו, אמנון בן-תור, שיצא לאור בשנת 2015, נדפסו שני תצלומים של משלחתו של ידן שלכל אחד מהם ניתנה הכותרת 'פועל' – בעוד בכיתובים הנלווים לתצלומים של אנשי צוות, אורחים ומתנדבים מכל שנות החפירה זוהו המצולמים בשמם המלא.³⁴ יתרה מזו, התצלומים שפורסמו נבחרו כדי לייצג טיפוסים המושכים את העין בזרועם (בעלי זקן עבות, כיסוי ראש מאולתר), או שהועמדו בהם פועלים המדגימים פעולה בעלת גוון אתנוגרפי-ארכיאולוגי (איור 5).³⁵ לעומת זאת תצלומי פועלים שמשקפת מהם מעורבות, ריכוז ואף הנאה של המצולמים בעבודה עצמה, בשדה ובמעברה, לא הגיעו לפרסום. המבט הסטריאוטיפי על המזרח בא לידי ביטוי אף בקריקטורה שצייר שמעון צבר כאיור לכתבה על החפירות שפורסמה בעיתון 'הארץ' באוקטובר 1958.³⁶ הכתבה מתייחסת בספקנות מבודחת לעבודה הארכיאולוגית,

עיירות הפיתוח, לעומת זאת, הוצגו כמחוברים למקום, כ"אינסטנט נייטבס" (פייגה, ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה [לעיל, הערה 14], עמ' 451).

34 א' בן-תור, חצור, מטרופולין כנענית ועיר ישראלית, ירושלים תשע"ה, עמ' 194.

35 י' ידן, חצור: 'ראש כל הממלכות האלה', תל אביב 1975, עמ' 35, 192.

36 'בעיני צבר: מי שרף את חצור?', הארץ, 17 באוקטובר 1958, עמ' 10.

איור 5: פועלת
עולה מצפון
אפריקה מפעילה
אבני ריחיים
בחפירות חצור

ונראה שבציור, המראה כמה אנשים עובדים ולצידם דמויות 'מזרחיות' ישובות בתנוחות של בטלה, ביקש צבר לייצג גם את ספקנותם של הפועלים באשר לערך העבודה (איור 6). פריט מעניין בהקשר זה הוא תיעוד בכתב יד של אחת ה'הומורסקות', כפי שכינה אותן ידין, שהכינו חברי המשלחת לקראת מסיבות סוף העונה, ושרוון הקפידה לצרף לתיקי החפירה.³⁷ מרבית המערכונים והשירים הופנו על ידי חברי המשלחת – בעיקר הסטודנטים – אל עמיתיהם, אך מערכון אחד הוקדש להווי החפירה ולתקשורת עם הפועלים. המערכון, הכתוב בסגנון עדתי, מתאר את ניסיונו של אחד מחברי הצוות לטפל בתקלה שגרתית כאשר קו הטלפון הפנימי – שהותקן, יש לומר, על ידי יצחק אלוף, איש חצור – נתפס על ידי פועלים שעיתותיהם בידיהם. עיסוק זה בפער בין הצוות לפועלים בתפיסות של עבודה ושל זמן עולה בקנה אחד עם הערותיו הספורות של ידין על הפועלים בפרסומיו; לעיתים עולה מהערות אלה יחסו התועלתני לעבודתם – בתארו את הפועלים כ'זקנים' ו'קשישים' שתש כוחם או כצעירים שהחפירה אינה בראש מעייניהם³⁸ – ולעיתים הן משקפות את מודעותו לעולם האסוציאציות ולסולם הערכים השונה של צוות הפועלים. למעשה על פי ידין רק הטקסט התנ"כי היה בסיס משותף אפשרי להבנה הדדית:

זכורה לי היטב התחבולה שהשתמשנו בה כדי לעשות רושם על פועלינו. עוד קודם שנחשף מתארו של השער, סמננו [כך!] את תוכנית השער של מגידו על פני הקרקע בחצור, ותקענו יתדות לסימון פינות וקירות. לאחר מכן הורינו לפועלים לחפור על פי הסימנים; אמרנו להם 'כאן תמצאו קירות', או 'כאן תמצאו חדר'.

37 ללא תאריך, אר"ע, (1) 37/1958.C.

38 ידין (לעיל, הערה 35), עמ' 238-239.

איור 6: 'בעיני צבר':
מי שרף את חצור/
קריקטורה מאת
שמעון צבר, הארץ,
17 באוקטובר 1958

כשנתאמתו 'נבואותינו', עלה כבודנו בעיני הפועלים לאין ערוך והם ראו בנו קוסמים. אלא שפועלינו, שהיו ברובם עולים חדשים קשישים מצפון-אפריקה, הכירו את התנ"ך על בוריו; ובקראנו באוזניהם את הסיפור המקראי על פעולת שלמה בחצור, במגידו ובגור, ירד כבודנו לשפל המדרגה, ואילו כבוד התנ"ך עלה למרום.³⁹

עדויות שליקטנו מכמה מחברי המשלחת הירושלמים מרברות בקול אחד ומשלימות את התמונה העולה מן הארכיון: היחסים בין קבוצת הסטודנטים לקבוצת הפועלים הצטמצמו לרוב לשעות העבודה. לא נוצרו קשרים קרובים עם בני העיירה – אך נרקמו קשרים עם אנשי קיבוץ איילת השחר, שבו התארחו מרבית חברי הצוות – ולקשרים המעטים שהתהוו לא היה המשך לאחר ימי החפירה. גם סכסוכים משמעותיים לא נחרטו בזיכרון. בסיכום, היו אלה יחסים מעמדיים, שאפיינו את החפירות הארכיאולוגיות הגדולות עד אותה עת, ושמשכיכים לאפיין אותן גם היום.

שני סיפורים המעידים על פנים נוספות של הפער התרבותי בין החופרים האקדמאים לפועלים נמסרו לנו האחד מפיה של טרודה דותן (לימים פרופסור בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים), אשר רואינה על ידי אורין שחר במסגרת עבודתה על חצור ואיילת השחר, והשני מאת יפעת טהרני, שהייתה תלמידתה של חברת צוות החפירות פרחיה בק (לימים פרופסור בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב). דותן סיפרה על אירוע שבו אחת הפועלות נרעשה כאשר ראתה במסכה פולחנית כנענית שנחשפה בחפירות את דמות פניו של אחיה המת. ובק סיפרה על אחת הפועלות בחפירה שחלמה בשנתה על גילוי מקדש, וכעבור כמה ימים התממש חלומה. על פי

39 שם, עמ' 193–195. קיימות התבטאויות נוספות של ידן, בעיקר בעיתונות, שקשרו בין בקיאותם של העולים בתנ"ך לבין הכרתם בחשיבות החפירה, אך שלא כבני היישוב הוותיק, הם מעולם לא נכללו בשיח המקצועי על החפירה.

עדותה של טהרני התייחסה בק בביטול לעניין בעת החפירה, אף בערוב ימיה התרכך יחסה לממדים הלא-רציונליים של העבודה הארכיאולוגית.⁴⁰

הפועלים של חצור בקולם

אנו מעריכים כי מספר הפועלים והפועלות שהשתתפו בעונות החפירה השונות הוא כ-300 – כולל כמה פועלים שהובאו מצפת ומקריית שמונה – ומתוכם הצלחנו לאתר את שמותיהם של שישים ושישה איש ואישה מבני העיירה חצור (ראו נספח למאמר).⁴¹ בשל היעדר כל תיעוד ארכיוני או עיתונאי של תחושות הפועלים בחפירות חצור שמקורו באותם ימים, ניסינו למלא את החסר ולשמוע את קולם באמצעות עדויות מאוחרות ספורות, שלהם ושל צאצאיהם, ובאמצעות תצלומים וחומר ארכיוני אחר שלא הגיע לפרסום. התמונה המתקבלת אינה זהה לזו העולה מעדויות הצוות ומארכיון החפירה. בצד מרכיבים של נתק וניכור מצאנו עדות למעורבות רגשית ומעשית בחפירה, מעורבות שידין עמד עליה בתארו את עבודת הפועלים: 'למרות העובדה שכל הפועלים היו חדשים בארץ, אפשר לומר שהם הראו לא רק כושר עבודה כי אם גם התעניינות, דבר שללא ספק עזר לנו מאוד'.⁴²

מן הפועלים האחראים – שקיבלו תפקידים בכירים יחסית בקבוצת הפועלים ושימשו מעין מתווכים עם צוות החופרים – נזכיר כאן את יצחק אלוף, אלברט בן-זקן ויחיאל וקנין. לא מקרה הוא שהשלושה הגיעו ארצה כצעירים בעלי זהות ציונית מגובשת, במסגרת 'עליית הנוער', ובאו לגור בחצור מתוך תחושת שליחות. נשותיהם, אסתר אלוף, עליזה בן-זקן ורבקה וקנין, השתלבו אף הן בחפירה, בעבודות שדרשו מיומנות טכנית. לחברי קבוצה זו, שזוהו עם מפא"י ועם אידיאולוגיה סוציאליסטית-חילונית, נמסרה האחריות לגיוס עובדים לחפירה, ובעת ביקורו של בן-גוריון בחפירות שנת 1956 הם אלה שאירחו בבתיהם את ידין, בן-גוריון, שמעון פרס ואישים אחרים.⁴³

יצחק אלוף עלה לארץ מקזבלנקה בשנת 1948, ולאחר שהייה קצרה באשקלון עבר למעברת ראש פינה ומשם לחצור. הוא שימש כעוזר מנהלי קבוע למשלחת החפירות וכנהגו האישי של ידין במהלך עונת החפירה. בין העונות שימש כשומר והיה אחראי לפעולות ההכנה לפני כל עונה – גיוס עובדים, הכנת שטח החפירה, גיוס ציוד מכני ועוד. נותרה בידינו התכתבות ענפה למדי בין מנהלת המשלחת רוזן לבין אלוף, ועל פי עדות אשתו אסתר ובתו נינה, ידין העריך מאוד את יכולותיו המעשיות, אשר

40 ריאיון עם טרודה דותן, 9 בפברואר 2009 (באדיבות אורין שחר), ומידע בעל-פה מאת יפעת טהרני, יוני 2022. על חזיונות ושיגינות במהלך חפירות ארכיאולוגיות ראו: B. Butler, 'Jericho Syndromes: "Digging Up Jericho" as Ritual Dramas of Possession', R.T. Sparks et al. (eds.), *Digging Up Jericho: Past, Present and Future*, Oxford 2020, pp. 47–68.

41 אין בידינו רשימות מלאות של הפועלים, וברור כי רבים מהם עזבו את חצור עוד בחייהם או הלכו לעולמם לפני שנים. העדויות נאספו בשנים 2020–2022 באמצעות פנייה ברשתות חברתיות. המספר הכולל של פועלים מחצור מבוסס על ריאיון עם מזכירת לשכת העבודה פאני לוגאסי, 9 בספטמבר 2021.

42 'בן-הרצל, 'דוקטור מול רב אלוף', דבר השבוע, 20 בינואר 1956, עמ' 6.

43 ריאיון עם רבקה וקנין, 6 בפברואר 2021.

הבטיחו את קיומן הרציף של החפירות בתל. אלוף סייע באמצעות קשריו המקומיים והאזוריים – בכלל זה עם מפקד המחנה הצבאי בראש פינה – להבאת קרונות לפינוי האדמה מהתל הגבוה, וכן גייס את הציוד הנדרש להתקנת טלפון שדה, בנה סככה לטיפול בממצאים, ויחד עם חנניה אזולאי ואבנר כהן מחצור סידר מערכת תקשורת טלפונית במשרדה של רוזן, ודאג להעברת קו מים מקיבוץ איילת השחר לאתר החפירה.⁴⁴ עומק מעורבותו ניכר למשל במכתבו אל רוזן מ־8 במאי 1957:

שלום לך אביבה,
נא למסור דברים אלה לר"ר בהקדם.
קיבלתי הקצבה ל־18 פועלים החל מ־3 למאי.
ד"ר ידין אמר בזמנו להעסיק מ־8-10 פועלים כדי לבצע מספר עבודות בחצור. האם להעסיק את כל ה־18?
אני זקוק מאוד לכלי עבודה שאני מקבל כל שנה מרכבת ישראל. בינתיים אני עובד בידיים אך לא אוכל להחזיק או לבצע את כל עבודת המסילה בלי הכלים הנ"ל.
גמרתי עם מפקח איזור הגליל מטעם סולל-בונה לשלוח מכונאי לתקן את הקטרים. המכונאי יגיע ביום שני – בעוד ארבעה ימים, ויהיה עלינו להבטיח לו אוכל ולינה. מה לעשות בנידון? בכלל צריך לשלוח את אריה אפרת או הממונה האחר אם ישנו כפי שהובטח ע"ד ר"ר ידין. במידה וקשה הדבר הנני מוכן להמשיך בעבודה ולהתייעץ בכתב, אך הכלים מהרכבת דרושים לי באופן דחוף. נוסף לכך דרושים לי כמה חלקים (חלקי מסילה) מחיל ההנדסה. יש להתקשר איתם ולהודיעם על בואי בקרוב לקחת חלקים. הגיבינא לי במהירות האפשרית, בכבוד רב,
אלוף⁴⁵

אלוף הוא היחיד מאנשי חצור המופיע בתצלום קבוצתי של צוות החפירה משנת 1956 והיחיד המוזכר בשמו ברשימות משתתפיה.

אסתר אלוף עברה בתל כרפאית. בריאיון איתה הזכירה כי השתמשו בכפות ידיה לדגמן בתצלומי תכשיטים עתיקים שנתגלו באתר. פרט לכך מסרה מידע מועט:

שאלה: איך היה הקשר עם הסטודנטים?
תשובה: היה קשר נחמד איתם. היו קצת עם האף למעלה. אבל זה היה מובן מאליו.
שאלה: למה זה היה מובן מאליו?
תשובה: אני הייתי בצד אחד והם היו מהצד השני.⁴⁶

44 ריאיון עם נינה ברזילאי-אלוף, 27 בינואר 2020.

45 ארכיון רשות העתיקות (2) C-35/1957.

46 ריאיון עם אסתר כהן-אלוף, 24 בספטמבר 2021.

אלברט בן-זקן עלה לארץ בשנת 1950 והיה חבר קיבוץ רגבים לפני שהצטרף אל בני משפחתו בחצור, ובחצור פגש את עליזה, אשתו.

יוחנן אהרוני, הארכיאולוג הראשי בתל, פגש אותי, התרשם ואמר לי: 'שמתי עליך עין בחור, אתה עובד עם שכל', ומינה אותי להיות מנהל עבודה. מייד לאחר יום הכיפורים אספתי את הפועלים מחצור ואמרתי להם שמעכשיו אני אהיה המנהל שלהם בחפירות. שמעתי אותם ממלמלים במרוקאית: 'יֵלֵד אלחראם [ממזר], גם לא צם בכיפור וגם אלוהים ממנה אותו למנהל...'⁴⁷.

בשנים שלאחר החפירות הפך בן-זקן למנהיג מקומי, כיהן בשורה של תפקידים ציבוריים במסגרת מועצת הפועלים, והקים מפעלי תרבות, בהם ספרייה ניידת ותזמורת מקומית.⁴⁸ עליזה בן-זקן התחילה לעבוד בחפירה כפועלת, אך לאחר זמן נתבקשה על ידי הרפא הראשי של החפירה, דודו שנהב (לימים מנהל מחלקת השימור ב'מוזיאון ישראל'), להצטרף לצוות הרפאיות:

הייתי בתל למעלה. היה חום אימים. זה היה אוגוסט – חום אימים! יום אחד אני לא יודעת מי בא ואמר לי: 'עליזה את עוברת לקיבוץ, למטה'. אמרתי: 'טוב!'... אני יורדת למטה, נותנים לי לרחוץ את האבנים שהיו מוצאים בשטח, נניח שטח ב, שטח א, לרחוץ. התחלתי לרחוץ... אחר כך בא דודו [...] 'אני צריך אותך לאיזה עבודה'. אמרתי לו: 'מה?', הוא אומר לי: 'בואי'. אני הולכת, אני רואה איזה כד – מה זה כד, יותר גדול ממני! ענק! שבור מבפנים. הוא שלם, אבל יש חלקים שהאדמה והאבנים מועכים אותם מרסקים אותם [...] הוא אומר לי: 'עכשיו אני רוצה שתעבדי בעבודה הזו'. [...] הוא לימד אותי איך לסתום חורים של הכד. לקחת גבס, ולשים משהו מבפנים, ולעגל את הכד, ולקחת נייר ולהתחיל ללטש [...] טוב, התחלתי לעבוד, הבנתי את העיקרון של העבודה. אמרתי עכשיו כל השטח הזה אני לכד, אני צריכה להתמודד לכד, ולדעת מה שאני עושה. ולאט לאט התחלתי לבנות. לפעמים זה היה מהאמצע, לפעמים זה היה מתחתית הכלי, ולפעמים היה מלמעלה [...] היו כלים ענקיים והיו צלחות, וכדים – היו המון דברים. בעתיקות שם היו הרבה דברים שאני עשיתי.

שאלה: בתוך המוזיאון שם?

תשובה: כן, בתוך המוזיאון. והתחלתי לעבוד. היה טוב. שאלו אותי אם למדתי את זה באוניברסיטה. אמרתי: 'לא, אוניברסיטה של החיים'. אבל היה מאוד מעניין. מאוד, מאוד. זה מלווה אותי עד היום. לעשות יצירה. ליצור משהו ממשהו שהיה בתקופת הכנענים! אז בשבילי זה היה דבר גדול.⁴⁹

47 ריאיון עם אלברט בן-זקן, 30 במאי 2018. בן-זקן היה צייר מוכשר, ואף סיפר על הנאתו מהזדמנות יחידה שניתנה לו להשלים ציור תוכנית או חתך של אחד המודדים.

48 א' אשכנזי, 'לוחם למען הסולידריות: האיש שעבר מקיבוץ לקיבוץ כדי להציל את "פרי הגליל"', אתר וואלה, 27 במרס 2021 (<https://news.walla.co.il/item/3426070>).

49 ריאיון עם עליזה בן-זקן, 26 ביולי 2022.

הזוג בן-זקן קשר קשרים חברתיים עם אנשי המשלחת, ובמסיבה צנועה שנערכה בביתם בליל כלולותיהם השתתפו חלק מאנשי המשלחת, והם אף צילמו את השניים – זו התמונה היחידה שיש לזוג בן-זקן מליל נישואיהם.

יצחק סיטבון עבד בתל חצור לפני גיוסו לצבא, ועדותו מציגה את המבט של מי שלא נמנו עם האחראים:

הייתי בן שבע עשרה, שמונה עשרה [...] העבודה שלי שם הייתה לכוף, להביא הביתה את המשכורת, ותו לא.

[...] עלינו מחצור [לתל] בחמש וחצי – רבע לשש [...] ממש עם הזריחה. הייתה לנו הפסקה בתשע, הפסקת אוכל, של חצי שעה. מים, היה מים בכדי חרס כאלה. מי שהיה אחראי על כל הנושא הזה, זה קיבוץ איילת השחר. הוא לקח על זה בעלות. הם הביאו לנו את המים בכדי חרס עטופים ביוטה, שיהיו לנו קרים לפחות. אוכל הם לא הביאו, אנחנו הבאנו מהבית.

שאלה: מי החליט מי עושה איזו עבודה?

תשובה: חברי קיבוץ. היינו עומדים, והוא היה בוחר לפי מה הוא עבד אתמול אולי, לפי מה הוא יעבוד היום? יצחק קח מכוש, חביב [...] שלמה [...] אתה תרד למטה עם מכוש, אתה עם טורייה [...]

אני מצאתי שם כל מיני מטבעות והבאתי אותם ליגאל ידין, אז הוא כנראה ראה בי משהו ייחודי, אז הוא אמר לי יופי אתה מהיום לא תרד לבור הזה, ואז הוא נתן לי פטיון עם ידית, וכל הזמן [מדגים בידיו תנועה של חפירה עדינה]

תראה, ארכיאולוגיה זה לא התחום של כולנו היה באותה תקופה. באנו עולים חדשים, לא דיבר איתנו ארכיאולוגיה, מה ארכיאולוגיה. מי שהכי היה ואהב וזה, זה רק החברה מהקיבוץ [...]

[לפעמים נשלחנו] למיונים באותה סככה שלשם הביאו את כל הממצאים. מדי פעם לקחו שניים-שלושה – תביא לנו את זה תביא לנו את זה, תנסה לחבר את זה לזה – פאזלים כאלה [...]

האנשים שבאו לעבוד בארכיאולוגיה בתל חצור, באו לעבוד. כשאמרו להם שצריך לרדת 40 מטר באיזשהו גרם של מדרגות, הם ירדו, כי היה להם בראש שני דברים: מדינה ומשכורת. זה היה חשוב להם.

שאלה: מה זאת אומרת 'מדינה'?

תשובה: הם באו להקים את המדינה!

בחלק אחר של עדותו הוסיף סיטבון תוכנות שלאחר מעשה:

היינו שם כמו עבדים נרצעים – הרווחנו גרושים. זה לא התאים להורים שלי, שהגיעו מעיר הבירה תוניס, הם הלכו לעבודה עם חליפות ועניבות. וכשהגיעו לארץ עבדו עם

איור 7 (מימין): החופר פליקס חזזי וברקע פועלים נוספים, עומד למעלה: יגאל ידן, 1956 בקירוב
(באדיבות ארכיון המועצה האזורית הגליל העליון)

איור 8 (למעלה): פועלת מחצור משוחחת עם הארכיאולוג מרדכי מגידון, 1955
(צילום: בנו רותנברג, אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית)

טוריות. עבדו ביערות. למה כל המנהלים היו מהקיבוצים? הסטודנטים היו תחת סככות. חלק קטן מהם עבדו בחפירות עצמם. הרוב עבדו בסככות. את כל זה הבנתי באיחור, כשהכרתי מקומות אחרים. סיימתי כיתה ח והלכתי לעבוד מייד. לא הכרתי משהו אחר.⁵⁰

לאחר עונת החפירות הועברו פועלי חצור לעבודה בנטיעות ובסלילת כבישים. לימים הועסק סיטבון במפעל 'פרי הגליל', השלים את בחינות הבגרות ולימודי ניהול בלימודי ערב במכללות תל חי ועמק יזרעאל, והפך לאחראי הבטיחות ולקניין של המפעל.

ישראל פרץ, שעלה ממרוקו, היה גם הוא אחד החופרים בחצור. הוא בלט לעין בזקנו הארוך במיוחד, שכרך סביב מותניו, ובכובעיו המאולתרים, ועל פי עדות בני משפחתו הוא היה פועל מיומן ונקרא למשימות חפירה מיוחדות. מסיבות אלה כנראה הוא מופיע – ללא ציון שמו – בכמה תצלומים של המשלחת.⁵¹

בידינו תצלומים המתעדים רמות שונות של מעורבות של אנשי חצור בפעילות המדעית בחפירה. חלקם מתעדים חפירה בפועל, וחלקם – טיפול ראשוני בממצאים, ניקוי, מיון, רישום ורפאות.

50 ריאיון עם יצחק סיטבון, 26 ביולי 2022.

51 'טיפוס העובד בחפירות תל חצור', צילום פריץ כהן, לשכת העיתונות הממשלתית D352-053. פועל נוסף שנבחר לייצג את טיפוס העובד הוא שלמה ביטון, שתמונתו מופיעה – בלא ציון שמו – בספרו של ידן (לעיל, הערה 35), עמ' 238.

איור 9 (למעלה): מוריס אלוף, בחזית, במשימת חילוץ של ממצא עדן העטוף בלבד, 1957

(באדיבות אליס מרדכי-אלוף)

איור 10 (למטה): סוליקה אפוסה, מימין, ורחל ביטון שוטפות חרסים בסככה בפיקוח חברת צוות, 1955

(צילום: בנו רותנברג, אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית)

איורים 7-9 מייצגים את עבודת השטח על התל עצמו. נראים בהם פועלים ופועלות העוסקים בחפירה ובפינוי עפר – בכלל זה עבודה בכלים גדולים (איורים 7-8), הדורשת התמדה וסיבולת, ועבודה בכלים עדינים, הדורשת מיומנות ותשומת לב. באיור 9 נראים מוריס (משה) אלוף – אחיו של יצחק – ואחד מחברי הצוות הארכיאולוגי מכינים ארגז לשם פינוי ממצא העטוף בבר ובגבס משטח החפירה. ככל התצלומים ניכרים הבדלים בלבוש בין חברי הצוות הארכיאולוגי, הלבושים בגדי חאקי, חובשים כובעי 'טמבל', ונועלים נעלי עבודה, לבין פועלי החפירה, שאינם מצוידים לרוב בכגדי עבודה מיוחדים; אולם אין עדות ל'בטלה המזרחית' שבקריקטורה בעיתון 'הארץ'.⁵²

איורים 10-12 מתעדים שלבים בעיבוד הראשוני של הממצאים בסככה שלמרגלות התל: שטיפה (איור 10), מיון (ראו שער המאמר) ורישום (איור 11).⁵³ איור 12 מעיד על מעורבות של פועלים ופועלות בתהליך הרפאות, שהיה – על פי עדות הארכיאולוגים עצמם – מרכיב חשוב בפרשנות החפירה תוך כדי העבודה.⁵⁴

אין ספק שהתיעוד המסופר והמצולם מייצג עובדים ואירועים רבים נוספים שלא תועדו, ושתהליך רכישת הידע וההבנה במקצוע הארכיאולוגיה התרחש במידה רבה 'בקצה המסערינה (כף הבנאים)', על

52 לעיל, הערה 36.

53 לא ברור לגמרי עד כמה היו הפועלות מעורבות ברישום. באיור 11 נראית חניכה בתנועת נוער, והוא תצלום מבוים של לשכת העיתונות הממשלתית מיום ביקורו של בן-גוריון באתר, בשנת 1956.

54 'אהרונ', 'דברים' לשיטת-החפירה ה'ישראלית', 'ארץ-ישראל', יא (תשל"ג), עמ' 48-53.

פי מינוחו של איאן הודר.⁵⁵ כלומר הרבה ממה שנלמד על המכלולים והממצאים הארכיאולוגיים הוא ידע שנרכש בזמן החפירה עצמה, על ידי הידיים הנסתרות והתבונה של פועלי חצור. אולם ידע זה, גם על פי עדויות הפועלים, לא היה דיסקורסיווי, דהיינו לא היה זה ידע שקיבל המשגה וביטוי מילולי בצורת שיח ארכיאולוגי. הוא אף לא הניב הון כלשהו, אם במישור התעסוקתי, כלומר קידום בעבודה או השתלבות קבועה בעבודה ארכיאולוגית, ואם במישור האקדמי – התמחות מקצועית או לימודים אקדמיים.

להמחשת נקודה זו אנו מביאים לסיום עדות על חופר ארכיאולוגי מיומן אשר עבד בדרום הארץ בתקופה מקבילה לחפירות חצור – שגם בהן כנראה שהשתתף. העדות מופיעה בכתבה עיתונאית של כתב 'מעריב' צבי לביא שפורסמה באפריל 1957 (איור 13). בניכוי הסטריאוטיפים האתניים⁵⁶ אנו מתוודעים בכתבה לעזרא, שעלה מעיראק בשנת 1950 כבוגר בעל השכלה כללית (עבד כפקיד בנק) וארכיאולוגית (הועסק בחפירות המוזיאון הבריטי ואוניברסיטת פנסילוניה באור, בניהולו של ליאונרד וולי). אותו פועל, עזרא אשר,⁵⁷ הפגין מיומנות גבוהה ותשוקה בולטת עד כדי כך שמנהל המכון הארכיאולוגי הצרפתי בירושלים וחבר משלחת חצור ז'אן פרו הזמינו לעבוד בחפירה אחרי חפירה, בכלל זה בחפירות חצור. אך למרות מומחיותו בשטח לא זכה עזרא אשר להכרה, קביעות או

איור 11 (מימין):
רישום חרסים בידי
נערה מחצור, 1956
(צילום: פריץ כהן, לשכת
העיתונות הממשלתית)

איור 12 (משמאל):
עובדים בתהליך
רפאות כלי החרס,
1956
(צילום: פריץ כהן, לשכת
העיתונות הממשלתית)

55 I. Hodder, *The Archaeological Process: An Introduction*, Oxford 1999, pp. 92–98
56 צ' לביא, 'בעל זרוע הזהב', מעריב, 15 באפריל 1957, עמ' 13. במאמר מכונה אשר בשמו הפרטי בלבד, מיומנותו וידענותו מוצגות כ'אינטואיציה', והוא אף מכונה 'קמע' של הארכיאולוגים.
57 בידיעה עיתונאית קצרה אחרת הוא מוזכר בשמו המלא, עזרא אשר. ראו: 'תגלו שרידי יישוב ביזאנטי', הבוקר, 31 באוקטובר 1965, עמ' 8.

בעל זרוע הזהב

— מאת צבי לביא —

זורא מואר־שבע הוא טיפוס מיוחד במינו: ממוצע קומה, קלסטר עיניים חרוש קמטים, עינים מימיות במקצת. לא מבקר מלאו לו 54 שנים. לפני שבע שנים עזב מעיראק, התיישב בנגב וכיום תוכלו למצוא אותו נוכח במעמקי מערות עתיקות, באחד התלים הסמוכים לבאר־שבע.

עזרא — בעל האינטואיציה

זורא אהב את עבודתו. כל בוקר הוא בא למקום העבודה שעה אחת לפני כל יתר הופעותיו ומסיר בחפירות ביטורית רבה. לעתים קרובות מוחר הוא על הסף קוה אוכל ומעדיף להמשיך בחפירה. אחיו הוא קרוב עבודה. גימה לו שהחריש וזו כלים שזוהי סמנים באדמה אלפיים שנה אינם יכולים לחכות חצי שעה נוספת. בעיראק, ארץ מולדתו, היה פקיד בכבד, אך הוא מעדיף על עצמו כי שלושה חודשים בשנה היה עובד בחפירות אור־כשדים ב־פיקוחם של מלומדים אנגליים. כשהוא עדי בר, הייב הוא לעשן: "אחרת הידים שלי רועדות ולא בהיר לי בעינים".

מיחס הוא עזרא בעיני הארכיאולוגים אך לא בעיני מחלקת העתיקות. הוא משלם לו משכורת במשכורתם של פועלי דחק. צרתו העיקרית היא. שהוא שכיר־יום. וכשאין עבודת חפירות הוא נשאר מחוסר עבודה. כל בקשתו היא. שמחלקת העתיקות תבן לו כעבוד קבוע בעל משכורת חודשית. "לא חשוב כמה, העיקר שהשולם יוצא הביתה כל חודש". הוא ואשתו עומדים על סף זיקנה, עוררים הם וביתם ריק מילדים...

פרופ' דאן פרו, ראש המשלחת הארכיאולוגית המנהלת את החפירות במקום — ממש מעריך את עזרא. כל הארכיאולוגים מעריצים אותו.

שכן, עזרא אינו כאחד האדם, אגב, אר־כיאולוגיה לא למד מימיו והשכלתו אינה גבוהה מזו של כל יתר פועלי־הדחק, ה־מסיעים בעבודות חפירות, אך נבדל הוא מהם בדבר אחד: באינטואיציה שלו.

אומרים עליו ש, "לדי זורא", לו, למשל, מעשה שהיה בשבוע שעבר: אחד ה־סטודנטים של האוניברסיטה העברית חפר שעות רבות באחת המערות והעלה שברי חרסיים בלבד. פרופ' דאן פרו העבירו למ־קום אחד ובמקומו שלח לאותה מערה את עזרא. בעל "ידי הזהב" הקיש פעם, פעמים ושלוש בדופן המחילה, כשלפתע נחקק מכושף הקטן במשולו קשה. החל לגרו את העפר והעלה קצרת כולת שלמה: גרד עוד והגיע למין וזרזון קטן, שם מצא שתי קערות נוספות שכל אחת מהן הייתה מלאה קעריות־חרס קטנות. עזרא נתן בהן מכת בוחן וקבע: "90 קעריות". אולם הספירה העלתה רק 76. החל עזרא מגרד את קרקע החדר, חשף עוד 6 קעריות ולאחר מכן עוד 8.

לא הייתה זו, כמובן, תגלית היחידה. אמריים, של הממצאים החשובים ביותר שנתגלו במקום — ידו של עזרא הייתה בהם.

לעזרא — דעה משלו על כל העניין. סבור הוא כי לא המלומדים הם המגלים את הממצאים החשובים אלא עובדי החפירות. "המלומדים רק מנהלים את העבודה".

במכות עבודתו המוחרה בחפירות באר־שבע נעשה עזרא מקובל מאד בחוגי האר־כיאולוגים בארץ והם לוקחים אותו לכל מקום בו עתידה להיערך חפירה רצינית. הוא נחקק למען "קמע", ותחזיר את הס־נח כי בכל מקום בו ינחף כף ידו — שם יתגלו ממצאים חשובים ביותר. הכינוי "ידי הזהב" ניתן לו אשתקד, בח־פירות שנערכו בחל קריית־גת. עזרא טוען, כי לולא הוא — היה הכסף שהוקצב לח־פירות אלה יורד לסמיון. שכן, הוא שגילה את יסודות החיוב העתיק שנמצא במ־קום זה.

די ינאל ידון מכיר את עזרא היטב. בחפירות חצור העלה עזרא שברי נחו־ש של פסל אלה כנענית. ידון לא היה מרד־צה: "הבאת את ראש הפסל" — אמר, שאל עזרא: "אם אני מוצא, אתה נותן לי קני־ידי ידון לכל המעלות?" ידון השיב בחיוב. כעבור ששנים צלצל הטלפון בח־דן: "תבין קוניאק ומאה ועשרים בקבוקי יין". ידון חיבק את עזרא לעיני כולם — אחר כך מילא את הבטחתו.

קידום מקצועיים, ויותר עובד דחק, שפרנסתו תלויה בגחמות משרד העבודה. על פי הכתבה הוא סבר ש'לא המלומדים הם המגלים את הממצאים החשובים אלא עובדי החפירות. [ובלשונו]: "המלומדים רק מנהלים את העבודה".

דרכים מתפצלות: תל חצור ומוזיאון העתיקות באיילת השחר מול חצור הגלילית וקבר חוני המעגל

לאחר חפירות 1955–1958 — למעט פרק זמן של כמה חודשים בשנת 1968 שבו שוב הועסקו במסגרת עבודות יזומות ובמימון משרד העבודה כ־150 פועלים בחשיפת מפעל המים הקדום — נותק למעשה הקשר בין חצור התל לחצור העיר. במאמרו על ההתפתחות המקבילה של שני מוקדי ביקור הסמוכים לחצור, 'מוזיאון עתיקות חצור', אשר נחנך בשנת 1966 בקיבוץ איילת השחר, ממזרח לתל חצור, וקבר חוני המעגל, הנמצא בשוליה המערביים של העיירה חצור, עמדו אוריין שחר ואלונה נצן־שפטן על הפער בין הסיפור המרכזי־קונסנזואלי של העילית (האשכנזית) לבין זה של תושבי העיירה, עולים, רובם דתיים, מארצות האסלאם.⁵⁸ העילית הציונית־חילונית ראתה בסיפורי המקרא על כיבוש הארץ וביצור גבולותיה את עמוד השדרה של הזיכרון הלאומי, ואילו תושבי העיירה אימצו תפיסה של מקומיות והמשכיות המגולמות בקברי הצדיקים. פער זה קיבל לבוש חומרי בולט בעיצוב המודרניסטי של 'מוזיאון עתיקות חצור' בידי האדריכל דוד רוניק,

עיצוב המדגיש את הקשר המובהק בין ארכיאולוגיה למודרניזם. על אף היותו מוזיאון לעתיקות, המבנה מתריס כנגד העבר וכנגד רעיון ההשתלבות במרחב, ובכך הוא מבטא הלך רוח התיישבותי ישראלי. מיקומו של המוזיאון בפאתי הקיבוץ הסמוך לתל, במרחק רב מן היישוב חצור, אשר את הנתק ביניהם.

איור 13: כתבתו של צבי לביא על עזרא אשר, מעריב, 15 באפריל 1957

הקבר העתיק החצוב בסמוך לכפר פרעם, בשוליים המערביים של חצור, קבר אשר זוהה מאות בשנים כקברו של חוני המעגל, אומץ מייד על ידי תושבי העיירה. בכך הם בחרו בסיפר מתחרה, המעוגן בנוף גלילי, קדם-ציוני, כחלק מההיסטוריה הארוכה של יהודי ארצות צפון אפריקה בזיקה לקברי צדיקים.⁵⁹ באמצע שנות השישים תוכנן אתר ההילולה, המתקיימת במקום בה' באייר, בידי אדריכל משרד הדתות מאיר בן אורי, והוא נועד לשוות לאתר אופי מקומי, המשתלב במסורת הבנייה הערבית. על הניתוק הנפשי והמעשי של תושבי חצור מתל חצור וממוזיאון העתיקות העירוני הן עליזה בן-זקן והן יצחק סיטבון. וכך אמרה בן-זקן:

שאלה: ולמוזיאון גם לא הגעת?
תשובה: לא הגעתי, עד היום. לפעמים בא לי ללכת לראות, אבל לא יצא לי, משום מה.
לא יצא לי.

שאלה: יש לך הסבר לזה?
תשובה: לא, אין הסבר לזה. כי – לא יודעת, שמרו את זה כאילו זה חלק שלהם. לא יודעת.⁶⁰
וסיטבון אמר:

עובדת כאן משהי בחצור, עובדת שם בכניסה. לקחתי אותה טרמפ מהתחנה... אמרתי לה תגדי, אם אני אבוא לראות שמה זה יעלה לי כסף? אמרה תשמע אני לא יכולה להכניס אותך בלי כסף אבל זה [לא סכום] שיש לו איזה משמעות. אמרתי לה לא, אני חושב שמקום שעבדתי בו צריך להיכנס חנם...

שאלה: בחצור לא מדברים על המקום הזה, הוא לא מקום חשוב?
תשובה: אני, כשאני נפגש עם אנשים בגיל שלי, אף פעם לא העלינו את הנושא הזה כמשהו שיעניין משהו. בוא, אני אשאל אותך בצורה פתוחה: למה זה צריך לעניין אותנו?
שאלה: נגיד הקבר של חוני, זה מקום שכן מעניין?

תשובה: הקבר של חוני, זה משהו ש... לא הייתי מגדיר אותו כקדוש ובגלל זה הולכים אליו. זה משהו שכל שנה אתה עולה לשמה, ויש לך שיירות של אוטובוסים שעולים – אתה נזכר בזה, אתה רואה את זה. תל חצור – חוץ מלזכור אותו פעם בשנה בהפטרה בתנ"ך...⁶¹

בשנת 2019 נעשה ניסיון לגשר על הפער בין חצור התל לחצור העיירה ולקיים מעין טקס תיקון מאוחר. במסגרת מיצב שהקים הפסל מיכה אולמן במוזיאון 'זומו' בחצור הגלילית נתבקשו תושבי

59 י' בילו, 'צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות: ניעות ותמורות בפולחן הקדושים של יוצאי מרוקו בישראל', א' מורנו ואחרים (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (בהוצקה לירון צור), קריית שדה בוקר תשפ"א, עמ' 345-367.

60 ראו לעיל, הערה 49.

61 ראו לעיל, הערה 50. גם בני הדור השני בחצור קיבלו את הייחוס של התל והמוזיאון לקיבוצים כנתון. ראיונות עם נתן פרטוק ואייל סרוסי, 3 במאי 2022.

חצור להשתתף בטקס הבאת אדמה מתל חצור לעיירה, כמחווה סמלית של ניכוס מחדש, גם אם זמני, של אדמת התל על ידי העיירה;⁶² היענות תושבי חצור למחווה הייתה כמעט אפסית.⁶³

דיון: הגמוניה, שותפות והתנגדות בחצור

חפירות תל חצור זימנו למקום אחד שתי קבוצות מובחנות בחברה הישראלית, אשר נעו במסלולים נבדלים: מן הצד האחד החופרים, בני העילית החברתית והכלכלית של ראשית ימי המדינה, אשר עבורם הייתה החפירה נקודת זינוק מקצועית וחברתית, ומן הצד האחר העולים-הפועלים, אשר נתלשו מסביבתם העירונית או הכפרית בארץ מולדתם, הובאו ללא הכנה מראש אל פריפריה גיאוגרפית וכלכלית, והפכו באחת לעובדי כפיים התלויים לקיומם באחרים, ושהחפירה היא עבורם תחנה במסע שתוחלתו אינה ברורה.

מבחינתם של הארכיאולוגים היו חפירות תל חצור מפעל מדעי לאומי,⁶⁴ בתמיכה רחבה של המדינה ושל המוסד האקדמי המוביל בה ועם סדר יום שנועד להציב את הארכיאולוגיה הישראלית בשורה אחת עם מוסדות המחקר המצטיינים בתחום זה באירופה ובצפון אמריקה. אלא שרצונם של הארכיאולוגים הישראלים להתחרות בחפירות תור הזהב של תקופת המנדט, ולהחליף את החופרים הזרים בארץ-ישראל בדמויות לאומיות, ילידות, כחול-לבן, לא יכלה לצאת לפועל בלי כוח עבודה זול, שכן חפירה ארכיאולוגית כרוכה בהזנת אלפי טונות של עפר ואבנים ללא שימוש בכלים מכניים כבדים, ולשם כך נחוצה עבודת כפיים. בהיעדר האוכלוסייה הכפרית הילידית שעמדה לרשות החופרים הבריטים והאמריקנים בשנות השלושים – לאחר שכמעט כל הכפרים הערביים בגליל העליון המזרחי ננטשו, ותושביהם נדחקו אל מעבר לגבולות – יכלה רק העסקתם של פועלי דחק למלא את החסר. כך יחד עם היומרה להתחרות עם מוסדות המערב – ועל אף קיומו של אתוס לאומי משותף עם יישובי העולים – אימצו ידן והאוניברסיטה העברית את התבניות המעמדיות של אותם מוסדות, שלפיהן שמורות למשכילים היכולות והזכות לנצל את משאבי העבר, בעוד שותפותם של הפועלים מסתכמת ביחסי תן וקח כלכליים.

מן הצד האחר היו פועלים ופועלות אשר גויסו מקרב האוכלוסייה המקומית המוחלשת. אף שהוגדרו עולים, ובכך היו לחלק ממהלך ההתיישבות הציונית, ואף שניסו להכלילם בסיפר המקראי – אם באמצעות נאומים, אם באמצעות שיום סביבתם הנופית ואם באמצעות זיהוים כקרובים מבחינה תרבותית ולשונית לכני תקופת המקרא – לא הוזמנו הפועלים והפועלות להשתתף בהון האקדמי, התרבותי והזהותי המיוצר בחפירה. על סמך העדויות המעטות שעלה בירינו לאסוף, אין ספק שהיה בקרב מאות הפועלים והפועלות מספר לא מבוטל של אנשים אשר גילו עניין מעשי ואינטלקטואלי במלאכת

62 ר' אופנהיימר (אוצרת), זמנו, המוזיאון שבדרך: חצור הגלילית: טקס, יוצר, מקום (קטלוג תערוכה), [חמ"ד], עמ' 23.

63 בתקופת כהונתו של שאול כמיסה כראש המועצה (2003–2008) החלו לקיים בחצור בחג החנוכה את מרוץ הפליד ובו רצים תלמידי בית הספר התיכון מתל חצור לחצור הגלילית.

64 ראו גם: א' כהן, החר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל אביב תשס"ז, עמ' 295–300.

החפירה, השחזור והפרשנות, ושאל ייחסו לעבודתם משמעות לאומית. בנסיבות אחרות עשויים היו חלק מהפועלים להשתלב מקצועית בעשייה הארכיאולוגית, כפי שהיו מבני ההתיישבות הוותיקה אשר השתלבו בגופי מחקר, שימור ותצוגה של עתיקות בעקבות השתתפותם בחפירות. סיפורו של עזרא אשר, הארכיאולוג המיומן שהועסק כפועל דחק בחפירות ברחבי הארץ, יכול לסמל את ההחמצה של אותם פועלים ופועלות, שנכפתה על ידי המבנה המעמדי הנוקשה של הארכיאולוגיה הישראלית.

לאחרונה אנו עדים לגל מחקרים של ארכיאולוגים, אוצרי מוזיאונים לעתיקות והיסטוריונים של המדע המבקשים לחשוף את התבניות שעיצבו והנציחו הייררכיות של ידע וכוח בארכיאולוגיה של המזרח הקדום. הולכים ומתרבים גם המחקרים המבקשים לייחס זכויות שלאחר המעשה לדמויות מקומיות ולקבוצות עובדי הכפיים שהיו עמוד השדרה של המעשה הארכיאולוגי במאות התשע עשרה והעשרים.⁶⁵ המקרה שלפנינו שונה מעט, בעיקר מפני שאין מדובר ביחסים בין משלחות המוגדרות כזרות לבין אוכלוסיות מקומיות, אלא בין שתי קבוצות בחברה המקומית, בעלות לאום יהודי משותף, שאחת מהן הייתה הגמונית ביחס לאחרת. כך בצד ההפרדה המעמדית וההשכלתית, שאפשר לראותה כמורשת של יחסים קולוניאליים בחברה היהודית, נעשו – הן מצידו של ידין, הן מצידם של הפועלים – מחוות שנועדו לחפות על הפערים, אם באמצעות זיהוי הרובד התרבותי המשותף ואם באמצעות הבעת השתתפות בתחושת השליחות הלאומית.⁶⁶

עם זאת מידת השיתוף של הפועלים במטרות המדעיות־תודעתיות של החפירה – כינונו מחדש של נוף תנ"כי בישראל המתחדשת – הייתה מוגבלת מאוד, ויצרה תשתית לאדישות ואף להתנגדות כבר בזמן החפירה, ואלה הבשילו לכדי נתק מן האתר לאחריה. ההסתייגות לבשה כמה צורות, סמויות וגלויות, באתר החפירות ובעיירה. באתר היא התבטאה בחוסר התלהבות מהחפירה – 'הם לא באו עם חיוך על השפתיים', כדברי אחת מחברות הצוות⁶⁷ – או באדישות לקצב המוגבר שביקשו מנהלי החפירה להנחיל, כפי שעולה מן המערכון של הצוות שהוזכר לעיל. אופנים סמויים של התנגדות עולים מן הסיפורים של ידין ושל חברי הצוות על פערי גישה בפרשנות הממצאים – למשל באזכור חלומות ורוחות רפאים על ידי פועלות בחפירה ובאנקדוטה שהבאנו לעיל על ירידת קרנו של ידין בעיני הפועלים לאחר שהסביר על שערי שלמה. נדמה כי בדבריו חשף ידין הבחנה מעניינת הנוגעת לו עצמו: הארכיאולוגים זקוקים להוכחות חומריות לקיומו של הנוף המקראי, הם צריכים לייצר אותו, בעוד הפועלים חיים בתוך הנוף הזה באופן שאינו נגיש לאדם כמותו. בהתנתקותם מן הארכיאולוגיה של תל חצור הביעו אנשי העיירה דחייה של ההיסטוריוגרפיה והגיאוגרפיה של בן־גוריון וידין ואדישות לצורה הממסדית של קידוש הנוף. חצור המתחדשת בשנות החמישים והשישים לא הייתה זו שראו בעיני רוחם בן־גוריון וידין.

65 על הפועלים שסייעו לפלינדרס פיטרי בחפירותיו במצרים ובארץ־ישראל ראו: קווירק (לעיל, הערה 3); על יחסי ארכיאולוגים ופועלי חפירות בפטרה שבירדן ובצ'טאל הויק שבטורקיה ראו: מיקל (לעיל, הערה 3); וכן ראו: מוזיאון באדה (לעיל, הערה 20); pp. 51–66 (2022), *Archaeologies of Whiteness, Archaeological Dialogues*, 29, 1 (2022), pp. 51–66. 66 ב' קימרינג, 'מדינה, הגירה, והיווצרותה של הגמוניה, (1951–1948)', *סוציולוגיה ישראלית*, ב (תש"ס), עמ' 167–208. להרחבה בנושא תזת המפגש ראו: י' צור, 'אימת הקרנבל: "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 (תש"ס), עמ' 126–164. 67 שיחה עם עווה זבולון, אוגוסט 2021.

דברי סיכום

כבר לפני ארבעים שנה עמדו שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין על המקום המרכזי שתפסה העבודה הזולה של עולי שנות החמישים, מזרחים ברובם הגדול, בפיתוח הכלכלי של ישראל.⁶⁸ הם עסקו בעיקר במפגש בין ההון הכלכלי שהיה בידי המדינה ובידי המעמד הדומיננטי בה, לבין עובדים בלתי מקצועיים, ששכרם נמוך, מפגש שבו 'צבירת ההון שהתאפשרה לצד אחד, מסיבות כלשהן, איננה בגדר "יתרון התחלתי זמני" בלבד, אלא יתרון הנוטה לחדש את עצמו'.⁶⁹ עוד הם כתבו כי 'הכניסה לכוח העבודה בענפים השונים הייתה ברמה של עבודה בלתי מקצועית, בדרך כלל עבודה פיזית קשה, תמורת שכר נמוך, אשר איפשרה צבירת רווחים לקבוצות חזקות מהאוכלוסייה הוותיקה'.⁷⁰

במקרה שלפנינו אין מדובר בבעלי הון כלכלי או בתשתיות כלכליות ציבוריות: ההון שנצבר בתל חצור, ושלתושבי העיירה חצור לא היה כל חלק בו, היה הון אקדמי, תרבותי ואף זהותי, שזכו בו ידין וכן הארכיאולוגים הישראלים כקולקטיב. אומנם אפשר לטעון, בדומה לקלטר,⁷¹ שהעסקת פועלי הרחק בשנות החמישים הייתה כורח בל יגונה והדרך היחידה לקדם חפירות ארכיאולוגיות, אך הייתה כאן בחירה: להתייחס אל פעולת החפירה כאל 'יצירת תשתית לאומית, בדומה לייעור ולבניית כבישים, ולשכפל את היחסים המעמדיים שנהגו בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל מאז המאה התשע עשרה. אם נוצר הרושם שהדבר טבעי ומוכן מאליו, עלינו לשאול מדוע. והתשובה, כך נדמה, היא שידין וצוותו ראו את עצמם כבני תרבות המערב ההגמוני וכעילית המופקדת על עיצוב הזהות הלאומית. השלכות התפיסה העצמית הזאת ניכרות עד היום: מאז חפירות ידין בחצור נותרה הארכיאולוגיה האקדמית הישראלית במידה רבה שמורה אתנית; היא עדיין מתמקדת בתקופות המקראיות והיהודיות, ו'שיטת החפירה הישראלית', הנהוגה עדיין בחפירות הצלה של רשות העתיקות, ממשיכה להסתמך על קבוצות גדולות של חופרים מן הפריפריה החברתית והאתנית, המשתכרים שכר מינימלי.⁷²

עם זאת חשוב לציין שתושבי העיר חצור לא היו צד סביל בדיכטומיה הזו. דחיית ייעודם הכלכלי וההיסטורי כאוכלוסיית ספר המבצרת את הגבולות וככוח עבודה שנועד לשרת את האתוס החילוני-לאומי לוותה באימוץ זהות אחרת, נוף היסטורי אחר וסמלים אחרים, באופן שכוון אותם כסובייקטים פעילים. דומה שבמאבק בין יהושע בן נון לחוני המעגל הייתה ידו של חוני על העליונה.

68 ש' סבירסקי וד' ברנשטיין, 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב תשנ"ד, עמ' 120-147 (המאמר נדפס לראשונה בשנת 1980).

69 שם, עמ' 121.

70 שם, עמ' 143.

71 קלטר, רק עבר (לעיל, הערה 19), עמ' 146.

72 שיטת העבודה הנפוצה כיום בחפירות אקדמיות ומקראיות וקלסיות, והנסמכת על קבוצות גדולות של מתנדבים המשלמים במיטב כספם כדי לחוות לפרק זמן קצוב ובסביבה מוגנת את חוויית עבודת הכפיים – מעין ג'נטריפיקציה של העבודה – ראויה למחקר נפרד. גם שיטה זו הונהגה לראשונה בארץ בקנה מידה גדול על ידי ידין, בחפירות מצדה (1963-1965).

נספח: רשימה חלקית של תושבי חצור שעבדו בחפירות ידן

אבוטבול, שמעון	בן־זקן, עליזה	לוגאסי, פאני
אבועזיז, נסים	בנגו, אברהם	לייבא, איזק
אביטן, איז'ה	ג'מדני, ג'מיל	נחמני, אסתר
אביטן, סוליקה	דוד, מנחם	נחמני, משה
אביטן, סלומון	דדון, יעיש	נעמן מוראדסבג, אלי ('דובנה')
אבלחק, מרדכי	דהן, אסתר	סויסה, מרדכי
אברג'יל, רינה	דייני, יחזקאל	סויסה, רבי דויד
אברהאי, אליהו	דיעי, הרב מרדכי	סיוון, שלמה
אזולאי, חנניה	וייצמן־בוגנים, ציונה	סיטבון, יצחק
אזולאי, שלום	וקנין, חביב	עמר, יחיא
אלוף, אסתר	וקנין, יחיאל	עמר, יעקוב
אלוף, יצחק	וקנין, רבקה	עמאר, משה
אלוף, מוריס	חזזי, פליקס	ענבה, חיים
אפוטה, סוליקה	חזיזה, יצחק	פרץ, ישראל
בבאי, יהודאי	טהר, מאיר	פראג'י, ברוך
בוזגלו, יעקב	יוספי, שמואל	פרינטה
ביטון, מאיר	יפרח, אהרון	קידר, שרגא
ביטון, רחל	כהן, אבנר	קרוב, שמעון
ביטון, שלמה	כהן, אהרון	שושן, מרדכי
בן־ארוש, שלמה	כהן, יצחק	שושן, דוד
בן־דוד, מאיר	כהן, שמואל	שמעוני
בן־זקן, אלברט	כהן ישר, רחמים	תורג'מן, יצחק